

НАВКОЛО РУКОПISУ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Як добре відомо, перше видання визначної літературно-історичної пам'ятки часів Київської Русі «Слова о полку Ігоревім» було здійснено в 1800 році відомим державним діячем 2-ої половини XVIII століття графом О. І. Мусіним-Пушкіним. У підготовці твору до друку значну допомогу надали знавці давньоруської писемності, архівісти і археографи А. Ф. Малиновський та уродженець м. Ніжина М. М. Бантиш-Каменський (1737—1814), батько відомого історика і археографа, автора «Історії Малої Росії» Д. М. Бантиш-Каменського (1788—1850).

«Слово о полку Ігоревім», — цей неперевершений, натхненний твір, який з сивої давнини доніс до нас оповідь про невдалий похід на степових кочовиків-половців Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича разом з його братом Всеволодом, сином Володимиром і племінником Святославом Ольговичем навесні 1185 року, який закликав до єднання усіх земель Київської Русі, вже самою темою був нашою українською пам'яткою. Щоправда, знайшлося чимало таких дослідників «Слова» (в XIX столітті це, зокрема, М. Каченовський, О. Сенковський), які вбачали в пам'ятці підробку — чи то самого Мусіна-Пушкіна, чи то поета й історика М. М. Карамзіна. Навіть у XX столітті їх думки повторилися в працях французького літературознавця А. Мазона та російського історика О. Зиміна. Як тут нам не згадати чудовий та історично виважений вислів вихованця Новгород-Сіверської гімназії (1840), педагога-українця К. Д. Ушинського: «Слово о полку Ігоревім» — без сумніву, визначний твір нашої стародавньої поезії. Ці рідні звуки, які долинули до нас із глибини XII століття, із темних часів княжих усобиць і половецьких набігів... Такі твори, як «Слово», не тільки не підлягають, але навіть ніколи не можуть бути і передані цілком».¹

Єдиний старовинний список «Слова о полку Ігоревім», на жаль, загинув у 1812 році, під час вторгнення французів у Москву, серед рукописів О. І. Мусіна-Пушкіна, що зберігалися в його Московській бібліотеці. Відсутність списку в значній мірі утруднила прочитання, наукове дослідження цієї пам'ятки; породила безліч тверджень з різних аспектів вивчення «Слова»; цілий ряд гіпотез, версій.

Коли ж і за яких обставин було знайдено список «Слова о полку Ігоревім»?

За свідченням самого О. І. Мусіна-Пушкіна, рукопис пам'ятки було придбано для нього цілком випадково у архімандрита Спасо-Ярославського монастиря Іоїля Биковського. У листі до К. Ф. Калайдовича 31 грудня 1813 року граф сповіщав: «До повернення Спасо-Ярославського монастиря в архієрейський дім управляв ним архімандрит Іоїль, муж з освітою і любитель словесності; після зліквідування штату залишився він у тому монастирі на обіцянні до смерті своєї. В останні роки перебував він у нестатках, та по тому випадку комісіонер мій купив у нього усі руські книги, в числі яких, в одній під № 323, під назвою Хронограф, в кінці знайдено «Слово о полку Ігоревім».² Проте деякі дослідники «Слова о полку Ігоревім» мають на це інший погляд. Хронограф зі «Словом» належав не архімандриту особисто, а бібліотеці Спасо-Ярославського монастиря. У період між 1785 та 1787 роками Хронограф невідомо куди зник з Ярославля. Існують наукові припущення, що цей монастирський рукопис був відданий архімандритом Іоїлем Биковським до свого виходу на пенсію (1787 р.) в

тимчасове користування Мусіну-Пушкіну. Граф, активний і пристрасний збирач руських старожитностей, певно, і привласнив його. Він, звернімо на це увагу читачів, не поспішав сповіщати про таку важливу, скажімо — сенсаційну знахідку; тим більше — готувати її до друку.

Перша глуха згадка про «Слово» належить П. О. Плавильщикову в статті «Дещо про природжену властивість душ російських» («Зритель», 1792, № 2), а потім чітко і ясно повідомив про це уродженець Переяслава на Полтавщині М. М. Херасков у примітках до перевидання своєї поеми «Володимир Відроджений» (1797, січень): «Нещодавно відшукано рукопис під назвою «Пісня полку Ігореву», невідомим письменником складений».

Чому ж О. І. Мусін-Пушкін мовчав та й у друкованих повідомленнях про «Слово» П. О. Плавильщикова, М. М. Хераскова, а також і М. М. Карамзіна не називалося ім'я графа? Чи не тому, що був ще живим Іоіль Биковський, який осмілювся передати таку цінну пам'ятку із стін бібліотеки монастиря в Ярославлі, хоча і в тимчасове користування графу.

Не можемо не звернути уваги і на таке припущення у «слово»-знавчій літературі: «граф, отримавши поему від Іоіля Биковського, чекав смерті старезного архімандрита, охоплений прагненням до пріоритету в знахідці унікальної пам'ятки».³

Поряд із цією «ярославльською» версією в науці існує і версія «ростовська». Її в основному обґрунтував наприкінці ХІХ століття український історик, вчений-славіст О. О. Кочубинський. Він звернув увагу на хронографи Ростовського, архієрейського дому, які були відправлені 1792 року для перегляду О. І. Мусіну-Пушкіну, обер-прокурору Синоду. О. О. Кочубинський висловив припущення, що рукопис «Слова о полку Ігоревім» міг бути серед цих книг. У зв'язку з цим не можемо не зазначити — сучасники О. І. Мусіна-Пушкіна свідчили, що граф інколи виривав із рукописів найцінніші тексти.⁴

Отже, шлях Хронографа зі «Словом» простежується таким: Ростовський архієрейський дім — Спасо-Ярославльський монастир — бібліотека Іоіля Биковського — зібрання О. І. Мусіна-Пушкіна. Ця гіпотеза зберігає і в сьогоденні своє значення.

До Ростовського архієрейського дому ми ще повернемося, а зараз поставимо такі питання: хто ж такий цей архімандрит Спасо-Ярославльського монастиря, що ми знаємо про нього?

Іоіль (світське ім'я Іван) Биковський народився 1727 року, походив з українського посполитого роду. Навчаючись з 1742-го в Києво-Могилянській академії, здобув добру освіту і виховання. Окрім вищенаведеного про нього вислову О. І. Мусіна-Пушкіна («муж з освітою і любитель словесності»), вкажемо і на оцінку Биковського іншим його сучасником. Літератор С. П. Соковнін писав про архімандрита як «мужа досить благорозумного, охочого до вітчизняної історії».⁵ Ще будучи студентом-богословом, Биковський прийняв чернечий сан у Києво-Софійському монастирі у 1757 році. Особливо прикметним є те, що в 1766—1775 роках він був архімандритом Чернігівського Іллінського монастиря. Тут, власне, і почав збирати свою цінну і відому бібліотеку. Цьому, безперечно, багато в чому сприяло те культурне середовище, яке склалося в Чернігові. У місті, приміром, у другій половині ХVІІ та першій половині ХVІІІ століть діяв осередок поетів, який відомий сучасний письменник Валерій Шевчук назвав чернігівською «школою поезії», а її членів — «співцями музи роксоланської».⁶ Школа починалася від Лазаря Барановича, якого на початку 1657 року було висвячено на чернігівського єпископа і який, за висловом М. Сумцова, «був з'єднувальною ланкою між літературними й науковими працівниками, ви-

кликав їх до літературної діяльності і частково регулював її, керував нею через просвічені, повні життєвого досвіду і добродушності поради й напучення».⁷

Культурні традиції, які заклала школа Лазаря Барановича, продовжували жити і за часу Іоїля Биковського. До того ж, зібранням цінних рукописів славилася місцева семінарська бібліотека. Тому не випадково виникла гіпотеза, що «список «Слова о полку Ігоревім» потрапив до Ярославля, певно, все ж таки з Чернігова, а тому має українське походження (до Ярославля Биковського було переведено 1776 р., куди він перевіз і бібліотеку)».⁸

В XVII та XVIII століттях великим, незаперечним був вплив України на Московію. «Українці, — як вірно наголошував Іван Огієнко, — щиро оддавали Москві всі свої сили, всі свої знання».⁹ Українцями була закладена в Москві слов'яно-греко-латинська академія на зразок своєї в Києві. Та й вчителями в ній протягом XVIII століття були в переважній більшості українці, які принесли туди і свою педагогічну систему. Українці сиділи і на всіх вищих духовних посадах в Московії. 1702 року митрополитом до Ростова було призначено Данила Туптала, який зробив тут чимало. Сіючи культуру і грамотність, він заснував першу в цих краях школу, подібну до Могилянської академії; утверджував православ'я в митрополії. У церковному миру отримав ім'я Дмитра Ростовського, а 1754 року (вже по смерті) за видатні заслуги і безкорисливу службу був канонізований у святі.

Вихідець із сім'ї козацького сотника містечка Макарова на Київщині, вихованець Києво-Могилянської академії Данило Туптало був великим патріотом своєї неньки-України. Це бачиться, хоча б, з поезії Т. Г. Шевченка «Заступила чорна хмара»:

Тільки ти, святий Ростовський

Згадав у темниці

Свого друга великого,

І звелів каплицю

Над гетьманом змурувати

І Богу молитись

За гетьмана, панахиду

За Петра служити.

Мовилося в цих поетових рядках про «друга великого» Данила Туптала гетьмана України Петра Дорошенка, якого, як свідчать подальші рядки Шевченка

Закували у кайдани,

В Сосницю послали,

А з Сосниці в Ярополче

Віку доживати.

Отак тобі довелося,

Запорозький брате!

Правомірно поставити питання: то чи не з Данилом Туптало список «Слова о полку Ігоревім» потрапив до Ростовського архієрейського дому, а потім до Спасо-Ярославльського монастиря? У той край, який був так віддалений від території подій, описаних у «Слові». Тим паче, що ще у минулому столітті такі версії висувалися. Зокрема, К. Д. Ушинський в згадуваній рецензії на віршований переклад «Слова», здійснений М. В. Гербелем, писав: «єдиний список розшукано в Спасо-Ярославльському монастирі, де жило багато духовних, прибулих з Малоросії, і куди легко могли потрапити книжки св. Димитрія, ми можемо припустити, що цей список точно зроблено самим Дмитрієм Ростовським під час перебування цього святителя у Новгороді-Сіверському».¹⁰ Припущення Ушинського не було голослівним, надуманим. Воно базувалося на доброму знанні ним матеріалів, що стосувалися «Слова»; на

цілком конкретних історичних документах. Так, у тій же рецензії він пише про звістку, повідомлену відомим дослідником давньоруської писемності, одним із засновників російської археографії та палеографії К. Ф. Калайдовичем у листі до історика-археографа, професора Р. Ф. Тимківського: «Друкар Семен Анікейович Селівановський говорив мені, що він бачив в рукопису Пісню Ігореву. Вона написана точно в книзі, як сказано в передмові, і білоруським писанням, не так древнім, схожим на почерк Дмитрія Ростовського».¹¹

«В книзі» — це в «Хронографі».

Данило Савич Туптало, прийнявши свого часу духовний сан, до переміщення в Ростов, займав посади ігумена в багатьох українських монастирях. Він був тісно пов'язаний з Черніговом. Саме тут у 1680 році видав працю «Руно орошенное» — збірку легенд про чудеса від образу богородиці в Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі. Книжка ця витримала кілька видань. Зокрема, в оповіданні «Небо нове» мовилося про те, як богородиця допомогла киянам відбити напад половецького хана Боняка Шолудивого. Як бачимо, тема боротьби з половцями цікавила Данила Туптала. Можливо, знав ігумен і про внесок у цю боротьбу чернігівських князів. В 1068 році Святослав Ярославович Чернігівський завдав поразки половцям і захопив у полон ворога Київської Русі хана Шарукана, а в 1107 році той же Шарухан був розбитий об'єднаними силами руських князів. У битві загинув брат Боняка Тааз.

Протягом трьох років (1694—1697) Данило Туптало був ігуменом Глухівського Петропавлівського монастиря, що розкинувся був на березі річки Клевень по дорозі з Глухова на Путивль. У монастирському лісі, збудувавши собі скит, він натхненно і ретельно працював — в основному продовжував раніше почату роботу по складанню книги про життя святих «Четві-Мінеї». Його діяльність, як згадувалося вище, минала і в Новгороді-Сіверському. Безперечно, Туптало як людина у великій мірі освічена, що постійно турбувалася про поширення писемності, знань на Україні, як щирий патріот свого Отчого краю, не міг на землі «Слова о полку Ігоревім» пройти мимо рукопису цієї пам'ятки, якщо б він потрапив у поле його зору! Цілком можемо погодитись з припущенням К.Д. Ушинського, що Данило Туптало міг бути переписувачем «Слова» «під час перебування цього святителя у Новгороді-Сіверському».

Наголосимо, що Чернігівщина — материнська земля «Слова о полку Ігоревім» (дивись останнє дослідження на цю тему професора П. П. Охріменка в нашому журналі «Сіверянський літопис», 1995, № 4, с. 16—21) завжди, у різні часи привертала особливу увагу до пам'ятки уродженців цього регіону чи то тих, які волею долі були пов'язані з ним.

Цей край зробив палким шанувальником «Слова о полку Ігоревім» М. О. Максимовича (1804—1873), дитинство якого минуло в с. Туранівка колишнього Глухівського повіту, а навчання (1812—1819) — в гімназії Новгорода-Сіверського.

Саме тут він почав записувати українські народні пісні, що згодом склали видані ним відомі збірки «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849). Максимович помітив їх «однорідність» зі «Словом»: «А хто зріднився з духом пісень та дум українських і вдумався в красу «Слова о полку Ігоревім», тому не здасться дивним, якщо сказати, що «Слово о полку Ігоревім» є початком тієї південно-руської епопеї, яка потім звучала і звучить ще в думках бандуристів і в багатьох піснях українських, і що спів Ярославин є, так би мовити, тема, яка проспівується у жіночих піснях українських», що дихають любов'ю (з рецензії на виконаний О. Вельтманом переклад «Слова»)¹².

Максимович стверджував, що «Слово» написане чернігово-сіверською говіркою давньо-української мови, наголосивши в праці «Про народну поезію давньої Русі», що «співець Ігоря виводить усну народну поезію на ступінь утворення писемної, на ступінь мистецтва». Широкий був діапазон його звернень до пам'ятки, наукових досліджень. Максимович вважав автором твору дружинника князя Ігоря Святославича, який брав безпосередню участь у поході 1185 року; він переклав (1857) «Слово о полку Ігоревім» українською мовою. Щоправда, цей переклад не задовольнив П. О. Куліша, який зауважив, що Максимович «передразнив прадавнього співця Ігорєвого». У передмові до видання перекладу Максимович, зокрема, наголосив, що «думи нашого співця... є заповітними для всіх поколінь Русі».

Уродженець містечка Вороніж колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії Пантелеймон Куліш (1819—1897), який теж навчався в Новгород-Сіверській гімназії, захоплення «Словом» проніс через усе своє життя. У його літературній спадщині (епосея «Україна», трилогія «Байда», ідилія «Дівоче серце», драма «Петро Сагайдачний», памфлет на історичну тему «Мальована гайдамаччина», вірші «Солониця», «Привітання з Доном», «Забули ми» тощо (знаходимо численні звертання до староруської пам'ятки, використання фрагментів зі «Словом», ремінісценції...

Особливо часто Куліш брався до образу Бояна. Це бачимо не лише з його творів «Молитва Боянові, солов'єві старого времени», «Побоянщина», «Боянові замисли. Ода до кобзи» (останній Куліш присвятив своєму приятелю, професору Львівського університету О. Огоновському, за його словами, — «переважникові в розумінні «Слова о полку Ігоревім»), а й у таких деталях: у вірші «Національний ідеал» Куліш дав образну назву Україні — «Боянська Русь», в «Слові до німців (на появ «Позиченої кобзи»)» оцінив місце в нашій національній історії Т. Г. Шевченка, знову використавши образ Бояна. Як і Максимович, письменник характеризував «Слово» як чудовий зразок стародавньої народної поезії і оцінював його урівень з думами і народними піснями.

Поет, перекладач і видавець М. В. Гербель (1827—1883), дитячі роки якого минули на Шосткинському пороховому заводі (Глухівський повіт), а рідна тітка-мачуха К. Д. Ушинського мешкала в Новгороді-Сіверському, в 1854 році в Петербурзі видав в світ віршований переклад «Слова» під назвою «Игорь, князь Северский» (потім було видання 1855 року, останнє — в 1881-му). Переклад привернув увагу багатьох, зокрема, Т. Г. Шевченка. Першим, хто відгукнувся рецензією на цей переклад був К. Д. Ушинський (1823—1870). Він оцінив працю Гербеля, порівнявши її з іншими перекладами «Слова» (І. Серякова, О. Паліцина, І. Левитського, М. Грамматіна, М. Деларю, Д. Минаєва, Л. Мея), що засвідчує його ґрунтовну обізнаність з літературою такого роду. Переклад Гербеля, на думку Ушинського, вигідно відрізнявся від робіт вище згаданих авторів, бо був «зроблений з надзвичайною сумлінністю... і чудовою близькістю до оригіналу». Ушинський, який добре знав мову Сіверщини, підкреслював, що «мова («Слова» — В. Т.) тільки підтверджує оригінальність твору», «такі твори, як «Слово»... являють собою таке самобутнє, невичерпне джерело поезії, з якого безліч перекладачів можуть черпати, ніколи не вичерпуючи його цілком». І, нарешті, Ушинський цілком слушно висловився щодо автора пам'ятки: «Чому б уже не сказати просто, що «Слово» написано тією мовою, на якій повинен був говорити його творець, цілком імовірно, мешканець Новгорода-Сіверського».¹³

Уродженець м. Глухова М. В. Сібільов (1873—1943) ряд праць присвятив історико-географічному опису походу Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича на половців.

Та повернімося до часів знахідки списку «Слова о полку Ігоревім». 1776 року в Ростовську єпархію було переведено, а через рік пожалувано саном архієпископа уродженця села Полошки Глухівського полку, вихованця Києво-Могилянської академії Самуїла Миславського. Великий інтерес становить те, що поважаючи «щире бажання до зібрання і збереження рідкостей» О. І. Мусіна-Пушкіна, Самуїл Миславський, знайомий графа не тільки в церковних справах, але і по праці в Російській академії, передавав йому окремі раритети і власні твори.

Та все ж гадаємо, що скоріш за все завезти в ярославський край рукопис «Слова о полку Ігоревім» міг таки Данило Туптало. Той церковний і освітній діяч, який був пов'язаний з Чернігівщиною ще й тим, що в 1682—1683 роках був ігуменом Крупицько-Батурицького монастиря. З огляду на все сказане, як не звернути уваги на те, що у зібранні О. І. Мусіна-Пушкіна, збереженому після пожежі Москви 1812 року, були все ж рукописи з колекції останнього архімандрита Спасо-Ярославльського монастиря Іоїля Биковського. А ці рукописи вміщували в собі «Листи Дмитрія Ростовського...», «Праці святого Дмитрія Ростовського, його рукою писані» тощо. Отож, є підстави погодитися з припущенням К. Д. Ушинського і вважати Данила Туптала імовірним переписувачем «Слова о полку Ігоревім».

Примітки.

- 1 «Современник». — 1854: № 2. — С. 57—65 (анонімна стаття К. Д. Ушинського). На цю рецензію, як це не дивно, не звертали увагу ні дослідники «Слова о полку Ігоревім», ні ушинськознавці. В. В. Терлецький — привернув до неї увагу, видруквавши статтю «О забытой рецензии К. Д. Ушинского на стихотворный перевод «Слова о полку Игореве» в збірнику «О педагогическом наследии К. Д. Ушинского», Ярославль, 1972. — С. 135—140 та рецензію самого К. Д. Ушинського (С. 141—149).
- 2 Калайдович К. Ф. Биографические сведения о жизни, ученых трудах и собрании российских древностей графа Алексея Ивановича Мусина-Пушкина — Записки и труды ОИДР. — М., 1824. — Ч. 11. — С. 36; Козлов В. П. Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о Игореве». — М., 1988. — С. 136.
- 3 Козлов В. П. Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве», М., 1988. — С. 194.
- 4 Дмитриев Л. А. «Слово о полку Игореве» — памятник XII века. М., 1962. — С. 416; Яценко Б. І. Про версії відкриття рукопису «Слова о полку Ігоревім» — В зб.: «Специфіка «Слова о полку Ігоревім» як літературної пам'ятки». — Суми, 1994. — С. 10.
- 5 Козлов В. П. Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве», М., 1988. — С. 77.
- 6 Шевчук Валерій. Дорога в тисячу років. — К., 1990. — С. 126—134. Там же, с. 127.
- 8 Шевчук М. В. Іоїль Биковський і список «Слова» — В зб.: «Специфіка «Слова о полку Ігоревім» як літературної пам'ятки», Суми, 1994. — С. 12.
- 9 Огієнко Іван. Українська культура (Коротка історія культурного життя українського народу). — К., 1918. — С. 91.
- 10 Ушинський К. Д. Игорьь, князь Северский. Поэма. Перевод Николая Гербеля. СПб., 1854 — В зб.: «О педагогическом наследии К. Д. Ушинского». Ярославль, 1972. — С. 148.
- 11 Там же. — С. 147—148.
- 12 Прийма Ф. Я. «Слово о полку Игореве» в русском историко-литературном процессе первой трети XIX в. Л., 1980. — С. 180.
- 13 Ушинський К. Д. Игорьь, князь Северский. Поэма. Перевод Николая Гербеля. СПб., 1854 — В зб.: «О педагогическом наследии К. Д. Ушинского», Ярославль, 1972. — С. 147.